

UDK 94(497.6=163.43)“1941/1945“(049.3)

Primljeno: 11. 02. 2024.

Stručni rad
Professional paper

Omer Hamzić

BITI OBJEKAT HISTORIJE: PUTEVI I STRANPUTICE BOSANSKOHERCEGOVAČKIH MUSLIMANA (BOŠNJAKA) U DRUGOM SVJETSKOM RATU

[Adnan Jahić, *Između čekića i nakovnja – bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941-1945), Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2023*]

Nakon knjige *Vrijeme izazova – Bošnjaci u prvoj polovini 20. vijeka* koja je u obliku odabrane kolekcije ranije objavljenih radova izašla 2014. godine, Adnan Jahić se odlučio da zaokruži odgovor na pitanje ko su, ustvari, bosanski muslimani bili i kako su prošli u Drugom svjetskom ratu. Kao rezultat skoro osam godina intenzivnog rada, krajem 2023. godine Jahić je objavio obimnu (707 str.) i na bogatim, do sada i nekim manje poznatim, izvorima zasnovanu historijsku sintezu u kojoj je, po mome mišljenju, uspio ponajbolje i do kraja proniknuti u srž tzv. muslimanskog pitanja u Drugom svjetskom ratu. U ovoj knjizi, znakovitog naslova, pokazao je svoje već zrelo istraživačko iskustvo i svu raskoš originalnog stilskog postupka pri uobličavanju historijskog narativa – upotrebi, interpretaciji i kritici dokumenata, njihovim citiranjima, komparacijama itd. Koliko je po obimu široka znanstvena podloga na kojoj se temelji ova knjiga govori i podatak da osnovni tekst prati 2427 fus nota, koje vrlo često nisu samo obične arhivske signature, već u mnogim slučajevima i dodatna opširnija argumentacija već izloženih činjenica i stavova. Te dopune „posložene“ su tako da ne opterećuju osnovni tekst, već naprotiv, upotpunjuju ga i doprinose boljem razumijevanju.

Strukturu knjige, osim uvoda i zaključka, te popisa izvora i literature, kao i indeksa osoba i autora, čini 20 poglavlja u kojima autor daje odgovore na dvadeset najkrupnijih (čvorišnih) pitanja koja zasijecaju u historijat opstanka i sudbine bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu. Uspio je razgrnuti maglu koja se nad ovim pitanjem dugo navlačila u prošlosti. Pisalo se o tome najviše s pobjedničke tačke gledišta, s koje su bosanski muslimani, definitivno bili nevidljivi ili su pogrešno viđeni i predstavljani. Na pobjedničkoj strani, gledano u cjelini nisu bili, kao što nisu bili ni na gubitničkoj. Slijedom toga, otvara se pitanje kojoj su strani pripadali i šta su zapravo bili? Primjenom crno-bijele tehnike na takva pitanja uvijek su se dobijali pogrešni odgovori.

U svom pristupu ovim složenim (i teškim) temama Adnan Jahić je uvijek slijedio principe i načela objektivnosti historijske nauke. Na tim principima u potpunosti se zasniva i ova njegova knjiga. U ovom slučaju poduhvatio se jedne izrazito sadržajno slojevite i neistražene teme, za koju je ocijenio da bi je vrijedilo cjelovito istražiti i temeljito historiografski obraditi. Kako u uvodu navodi, neposredan poticaj za to bio mu je ostvaren uvid u bogatu arhivsku građu o radu Odbora narodnog spasa – krovne organizacije bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu, koja je godinama poslije rata, kako piše, „skupljala prašinu u depoima Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu“.

Knjigu otvara podsjećanje da u vrijeme poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, 17. 04. 1941. godine, kad je Njemačka sa svojim saveznicima dijelila plijen i sfere uticaja na okupiranom prostoru, bosanske muslimane niko nije pitao hoće li biti Hrvati muslimanske vjere i hoće li se Bosna i Hercegovina „utopiti“ u sastav te nove – hrvatske i „nezavisne“ države. Naravno, niko nije pitao ni Hrvate, ali im, ipak, niko nije nametao neko novo narodno ime, niti je mijenjao ime njihove zemlje. Makar i formalno, sve to je „odrađivala“ neka hrvatska politika, stvarala se hrvatska, a ne nečija druga, pa makar i satelitska država, centar svih zbivanja bio je hrvatski glavni grad Zagreb itd... Bosanski muslimani u većini nisu žalili za propalom Kraljevinom Jugoslavijom isto onoliko koliko se nisu radovali dolasku nove države, koja im se samo jednog jutra, sa dolaskom njemačke vojske, „ukazala“ u Zagrebu. Ipak, u svijesti običnih ljudi postojala je neka nada da će i njemački „Švabo biti babo“ bar onoliko koliko je bio babo onaj austrijski koji je nekada Bosnom vladao. Bio je to, doduše, samo jedan od razloga što su i bosanski muslimani prema novoj državi u početku iskazivali svoju građansku lojalnost i očekivali bolje dane. Ali već za nekoliko mjeseci uvjerali su se da tu za njih neće biti nekog selameta. Nastupilo je vrijeme razočarenja, zatim gorčine i konačno otpora. Upravo tu parabolu, od početnog

prihvatanja i lojalnosti, pa do odbacivanja i otpora Bošnjaka toj i takvoj državi možemo pratiti od prve do zadnje stranice ove knjige.

Sintagma „Između čekića i nakovnja“ u udarnom dijelu njenog naslova, izašla nekada iz narodnog genija, najkraći je i najprecizniji odgovor na pitanje u kakvom su se položaju nalazili Bošnjaci muslimani u Drugom svjetskom ratu. Koristi se, inače, u situacijama, to je već poznato, kada se čitav jedan narod nađe u teškoj situaciji, između dvije neprijateljske strane koje se bore za prevlast na određenom prostoru. U simboličnom značenju tom sintagmom želi se pokazati da se jedan narod, sticajem historijskih okolnosti, našao u položaju sličnom metalu koji se obrađuje između čekića i nakovnja. U ovom slučaju, dakle, narod je taj koji je pod pritiskom i trpi posljedice sukoba između dvije strane.

Kad se u takvom položaju nađe samo jedan čovjek, to je već nesreća, kad se u takvom položaju nađe čitav jedan narod – to je već tragedija epskih razmjera. U slučaju Bosne i Hercegovine i bosanskih muslimana (Bošnjaka), koji su se našli između čekića i nakovnja dva nacionalizma – srpskog i hrvatskog, još od početka 19. stoljeća, pa do danas, to je, u historijskom smislu „proces dugog trajanja“ i jedna tragična povijest stradanja, ubijanja, pokolja, muhadžirluka, mržnje i osvete, odbrane i napada, kukavičluka, izdajstva, ali i patriotizma, herojstva, obraza i poštenja, te neprekidne borbe za opstanak...

Autor je hrabro uronio u sve kontroverzne i zamršene procese, koji su se odigrali na prostoru Bosne i Hercegovine tokom Drugog svjetskog rata. Vodio se svojom profesionalnom znatiželjom i zapitanošću nad sudbinom vlastitog naroda, ali i sa ljudskom radoznalošću i željom da otkrije kako i zašto se sve to događalo, otkuda toliko mržnje, ljudskog pesinluka i zla? Jer općenito, na Balkanu, u BiH posebno, vođeno je istovremeno više ratova u jednom velikom ratu, sklapala su se i pucala savezništva, ustvari, mali i veliki frontovi, vođeni privatni ratovi... vojske, milicije (Hadžiefendićeva, Huskina, Zeleni kadar Nešeta Topčića...). Bosanski muslimani su se bukvalno našli na čistini, između čekića i nakovnja, kod države bez države, kod vođstva bez vođstva, kod vojske bez vojske, svačiji i ničiji: žrtve i osvetnici, heroji i pravednici, ali definitivno i najveći stradalnici, što ne reći, velikodržavnih aspiracija sa srpske i hrvatske strane. Ne treba zanemariti ni nečasnu ulogu Nijemaca i Italijana kao okupatora koji su stvorili ili stvarali povoljan ambijent za ostvarenje takvih velikodržavnih aspiracija na račun Bosne i bosanskih muslimana, koji su, inače, tretirani kao „objekat historije“ i topovsko meso za ostvarenje njihovih interesa i ciljeva.

Držeći se principa objektivnosti i mjere u prikazivanju pozicije bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu, pa i njihovih stradanja, Jahić je i u ovoj knjizi ponudio realnu i dokumentovanu historijsku priču bez ikakvih sjenki i retuširanja. U svojim ranijim radovima identifikovao je i upozorio na taj manihejski diskurs kod bosanskih muslimana (Bošnjaka) u kojem se sva nacionalna i političko-društvena kretanja u Bosni i Hercegovini promatraju u okviru unaprijed određenih odnosa s muslimanima (Bošnjacima) kao stalnim i isključivim žrtvama „velikodržavnih aspiracija iz bosanskohercegovačkog susjedstva“ (*Vrijeme izazova*, str. 11), pa i kada je u pitanju njihova sudbina u Drugom svjetskom ratu. Činjenica jeste da su bili najveće žrtve i da o tome treba govoriti i pisati, ali ne treba zanemariti ni žrtve drugih koje su pale od bošnjačke ruke.

Polazeći od tog objektivnog, u krajnjem, moralnog stava, Jahić je u ovoj knjizi kritički do kraja rasvijetlio i ulogu muslimanske (bošnjačke) elite tokom rata, koja i pored poštene i principijelne kritike ustaškog režima zbog represije i udara na Srbe i Jevreje (muslimanske rezolucije) s početka rata, nije bila u stanju izboriti se za bolji status i efikasnu zaštitu vlastitog naroda. Dubinski se upustio u analizu ponašanja i težnji ondašnje bošnjačke elite, prije svega vjerskih i političkih lidera u većim centrima, kao i onih na lokalnom nivou, čije je djelovanje bilo autonomno i različito od mjesta do mjesta, od vremena do vremena, prilagođeno datoj situaciji i prilikama. Pokazao je koliko su te elite nespremno dočekale rat i u ratu pokazale nesnalaženje, lutanja, predrasude, zablude...

Nastanak i djelovanje raznih muslimanskih vojnih formacija (nepovezanih i fragmentiranih) bilo je više stvar inicijative i odlučnosti pojedinaca, nego rezultat neke organizovane političke akcije. Trebalo je braniti narod kad to nije bila u stanju uraditi režimska struktura policije i vojske. Nažalost, u mnogim slučajevima to nije uspjelo, što je imalo katastrofalne posljedice (pokolji i genocid nad muslimanima istočne Bosne, Bosanske krajine, istočne Hercegovine...). Novim i produbljenijim uvidima u okolnosti nastanka i stvarne učinke tih „muslimanskih vojski“ Jahić je upotpunio sliku i stradanja i otpora (ili pokušaja otpora) bosanskih muslimana svakom onom koji ih je pokušao ugroziti.

U objašnjenjima i argumentaciji koju podastire nema revizionizma niti traženja opravdanja zato što su se bosanski muslimani dobar dio rata nalazili, uslovno rečeno, na pogrešnoj strani. Naprotiv, njegov kritički otklon nudi istinu o tome kako je stvarno nešto bilo, a ne ono kako bi neko danas volio da je bilo, gradeći od toga lažne mitove za dnevnu upotrebu. Na primjer, njegove interpretacije poznatih muslimanskih rezolucija iz druge polovine 1941. godine bacaju novo svjetlo na njihovu pojavu, kao

hrabar i pošten, u svakom slučaju pozitivan čin muslimanske elite, koji nikako ne treba potcjenjivati, ali ni glorifikovati.

Ovdje vrijedi spomenuti da se negdje u uvodnom poglavlju Jahić samokritički osvrnuo i na svoju prvu historijsku knjižicu o muslimanskim formacijama, koja se pojavila 1995. godine, takoreći u ratnim uslovima. Pri tome je s razlogom citirao jednog autora koji piše „da bi dometi historijske literature mogli biti kudikamo veći kad bi se historičari, općenito govoreći, mogli povinovati imperativu „da zaborave koliko god mogu svoju nacionalnu pripadnost“ i da im jedini cilj bude otkrivanje istine „makar to bio nedostižni ideal“ (str. 10). Nažalost, u mnogim historijskim knjigama i člancima autori se pojavljuju kao „nacionalni borci“, čiji tekstovi nerijetko izgledaju kao „obračun sa mrtvacima“, konstatuje Jahić. Zato se kao iskusan istraživač, uz to do kraja „upućen u materiju“, i u ovoj knjizi trudio da se, koliko god je to bilo moguće, približi gore spomenutom idealu i da izbjegne taj „obračun sa mrtvacima“ i pritisak nacionalne pripadnosti, koja počesto kod autora (općenito) nameće manji ili veći stepen samocenzure i to baš radi nekih viših interesa. Objektivno govoreći, tome pritisku nije se lahko oduprijeti. Tvrdim to i na osnovu vlastitog iskustva. Taj „navijački refleks“ u korist „svojih“, manje više dio je svačijeg identiteta. Samo profesionalci od kredibiliteta mogu se tome uspješno oduprijeti. Pažljivo čitajući ovu knjigu nisam primijetio da je Adnan Jahić na bilo kojem pitanju, pa i onim najosjetljivijim, podlegao tom pritisku. Naprotiv, prikazujući i pokazujući epske dimenzije stradanja muslimanskog naroda, najviše od četničkog noža i kame, izložio je i dokumente o zločinima bosanskih muslimana koje su počinili kao pripadnici hrvatskih vojnih postrojbi, divljih ustaša, legije i zelenog kadra, najviše nad srpskim civilima. Isključujući svaki subjektivizam u interpretaciji pojedinih događaja, koristio je dostupnu građu u skladu sa strogim profesionalnim standardima. Uloga historičara i naučnika općenito jeste da daje odgovore na pitanja pomoću kredibilnih izvora, to jest onih koji se mogu provjeriti, uporediti, ispitati...

Emily Greble, autorica knjige *Sarajevo – 1941–1945*, u svojoj recenziji, potpuno ispravno, zaključuje da je Adnan Jahić u ovoj „izvrstnoj studiji“ postavio „novi standard historičarima koji pišu o Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji.“ Uspio je do kraja rasvijetliti poziciju Bosne i bosanskih muslimana (Bošnjaka) u Drugom svjetskom ratu (u okvirima NDH), ali i stvarnu ulogu i odnos Njemačke i Italije, kao dvije okupacione fašističke sile koje su čitavo vrijeme rata Bošnjake tretirale kao objekat, pogodan za ostvarenje svojih interesa, tolerišući, a u nekim situacijama i potičući četničke zločine nad golorukim muslimanskim civilima u Podrinju, Hercegovini, istočnoj Bosni...

Nakon prezentiranih dokaza o četničkim (srpskim) zločinima nad Bošnjacima i stradanjima Srba od hrvatske i bošnjačke ruke, te brutalnim obračunima pobjednika, predvođenih komunistima sa ostacima poraženih snaga, pada u vodu svaka priča o „dobrim i lošim momcima“ u Drugom svjetskom ratu na prostoru Bosne i Hercegovine, a rehabilitacija četnika i ustaša te opravdavanje zločina pobjednika predstavlja gaženje ne samo principa historijske nauke već i svih moralnih i etičkih principa na štetu naroda u čije ime se to navodno činilo i čini. Nacionalne institucije i akademije koje su četnike priznale za antifašiste, a Ravnogorski pokret izjednačile sa partizanskim, dugoročno će teško odbraniti takvu jednu nacionalnu historijsku laž. Slično se može reći i za pokušaje rehabilitacije ustaških ideja i relativiziranja ustaških zločina (Jasenovac), afirmacije pozdrava „Za dom spremni“, relativizacije svega onog što pokriva pojam Blajburg itd.

Adnan Jahić je, možda bolje nego iko do sada, istražio i pokazao razmjere genocida i stradanja bosanskih muslimana u Podrinju, Bosanskoj krajini, Hercegovini, koji su se našli između čekića i nakovnja (srpskog i hrvatskog nacionalizma, to jest ustaša i četnika), ali se nije nimalo libio da otvoreno progovori i o zločinima muslimana u ustaškim i legijskim postrojbama nad civilima srpske nacionalnosti. Iz dokumenata na koje se oslanjao i koje podastire izbija osuda zločina bez obzira ko ih je počinio. Nije zaobišao Jeginov lug kod Kalesije, zločine nad Srbima u okolini Cazina, Kladuše itd. Pri tome, on nikada ne zaboravlja sve te događaje kontekstualizirati, s naglaskom da su se odigrali pod kišobranom ili na posredan ili neposredan poticaj okupatora – Nijemaca i Italijana. Formiranje 13. SS divizije, od koje su određene muslimanske elite očekivale podršku za ostvarenje svojih autonomističkih (manje više utopijskih) ciljeva, pokazalo se isuviše naivno (ne prvi i jedini put) i u krajnjem kao još jedno razočarenje muslimana u Njemačku. Epizodu sa 13. SS divizijom Jahić je objasnio kao nevolju (poglavlje: „Nevolje sa Handžar divizijom“) s kojom se je besmisleno ponositi – što se i danas može čuti u pojedinim krugovima. Isti pristup imao je dotičući se ili otvarajući još mnoga druga osjetljiva pitanja.

U metodološkom pogledu Jahić je i u ovoj knjizi primijenio rastresit, mozaičan, jednom riječju kombinovani tematsko-hronološki princip i posložio „gradivo“ u 20 poglavlja (tema), ne računajući uvodni tekst i zaključak („Nešto kao zaključak. Na razmeđu straha i nade“). Iako se mogu čitati i odvojeno kao tematski potpuno zaokružene cjeline, ta poglavlja su jako dobro „posložena“ i uklopljena u arhitekturu knjige tako da svojim preplitanjem daju posebnu dinamiku izloženom štivu. Tim postupkom, govoreći pozorišnom terminologijom, ostvaruje se jedinstvo mjesta,

radnje i vremena na ratnoj „pozornici“ koja se zove Bosna i Hercegovina, sa bosanskim muslimanima kao glavnim akterima. Za svako poglavlje autor je majstorski odabrao naslov koji na precizan i jezgrovit način, u jednoj ili u samo nekoliko riječi, prepoznatljivim literarnim manirom, skoro poetski, iscertava suštinu priče koja slijedi iza tog naslova. Tako čitaocu tema postaje lakše razumljiva i bolje pamtljiva. To je, inače, karakteristična stilski odlika historijskog rukopisa Adnana Jahića, koja se teško može kopirati ili ponoviti. Za ilustraciju, navodimo samo nekoliko naslova poglavlja iz knjige *Između čekića i nakovnja*: „Hrvatsko najstarije i najčistije plemstvo“, „Malj iznad glave“, „Nož ispod vrata“, „U partizanskim redovima“, „Ahilova peta“, „Huskina vojska“, „Godišnji odmor Muhameda Pandže“, „Zeleni kadar“, „Epilog: krah nacionalizma i trijumf boljševika“ itd.

Iako se oslanjao na najreferentnije autore za period Drugog svjetskog rata (Jozo Tomašević, Xavijer Bugarel, Emily Grebl, Zlatko Hasanbegović, Nada Kisić Kolanović, Rasim Hurem i dr.), kako sam autor navodi u uvodu, „ova knjiga ne bi bila napisana bez poticaja i nadahnuća koje su donosile provokativne, upečatljive i uznemirujuće obavijesti izvora, većim dijelom nekorištenih, a i u slučaju korištenja, držim nerijetko, bez prodiranja u njihovo sadržajno bogatstvo i dovođenje u vezu sa smislom drugih relevantnih dokumenata.“ (14)

Koristeći se izvorima, Jahić nije obraćao pažnju samo na njihovu sadržinu (u smislu korišćenja podataka o događajima), već se znalački upuštao i analizirao poziciju samih tvoraca tih dokumenata, koji su najčešće bili sudionici ili akteri zbivanja, stradalnici koji su preživjeli užasne nevolje, pa se u tim dokumentima nerijetko pojavljuju i kao autentični svjedoci. Kredibilitnost izvora autor najčešće ispituje usporedbom obavijesti različitog porijekla o istim događajima i pojavama (komparativna metoda). Uspješno je predstavio ili propratio glavne procese iz života Bošnjaka u periodu Drugog svjetskog rata – od njihovog početnog lojalnog odnosa prema okupaciji i NDH, pa do razočarenja i odbacivanja tog režima, te njihovog učešća u otvorenim sukobima sa tim režimom, sudjelovanju u konačnom oslobođenju zemlje („S partizanima“) i, napokon, osvjetljavanja njihove pozicije u neposrednom poraću. Ukratko uspio je „sagledati i objasniti *perspektivu* Bošnjaka u ratnim izrazima hrvatske i srpske nacionalne ideologije, njemačkih i italijanskih ratnih strategija, kao i teoriji i praksi partizanskog antifašističkog pokreta“ (str. 15).

Zaključak je da su bosanski muslimani u tim sudbonosnim danima bili marginalna strana od koje ništa nije ni zavisilo, niti se za šta pitala. Bili su takoreći objekat historije. I platili visoku cijenu, boreći se za goli opstanak i spas – što je u konačnici i bila sva njihova ratna filozofija.

Knjiga *Između čekića i nakovnja*, bez sumnje, do sada je najbolje napisana povjesnica bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu. Za one koji hoće ozbiljno da se upute u ovakva i slična istraživanja, rukopisi Adnana Jahića mogu im biti uzor, a ova knjiga i dobar izvor podataka, od kojih se mnogi po prvi puta objavljuju. „Ova hrabra studija će“, kako napisa Emily Grebl, „inspirisati novu generaciju naučnika“. Dobili smo vrijednu historijsku studiju koja se neće moći zaobići u svakom ozbiljnijem pristupanju obradi tematike iz Drugog svjetskog rata na ovim prostorima.

Adresa autora
Author's address

Omer Hamzić
Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica
hamzicomer@gmail.com